

Mikä on johdosten paikka?

Pohdin tässä artikkelissa johdosten asemaa yksikielisessä yleissanakirjassa. Taustaksi esittelen yhteenvedonomaaisesti niitä kriteereitä, joilla kieliopin ja leksikon välimaastoon sijoittuvien monimorfisten sanojen ja niiden muodostussääntöjen asemaa on yritetty ratkaista. Esimerkkitapauksena käsittelen yhtä derivaatiokaavaa, joka yleisesti hyväksytyjen sijoitusperusteiden mukaan tuotoksineen kuuluisi kielioppiin mutta jolla johdettuja verbejä kuitenkin on otettu Suomen kielen perussanakirjan v. 1990 ilmestyneeseen I osaan. Artikkelin tarkoitus on osoittaa, että selvärajainen yleiskuva kielestä on toinen kuin kuva, joka esittää kieltä muuttuvana ja käyttöön kytkeytyvänä.

1. Teoriaa

1.1. *Kielioppiin vai sanakirjaan?*

Ensi ajattelemalta sanakirjan ja kieliopin työnjako tuntuu selvältä: sanakirjassa luetellaan, yleensä aakkosjärjestyksessä, sanat, joiden rakentumista lausekkeiksi, lauseiksi, yhdyslauseiksi ja teksteiksi kieliopin säännöt kuvaavat.

Ajatus fonologian, taivutusmorfologian ja syntaksin sääntöjen kuumisesta kielioppiin perustuu oletukseen sääntöjen yleispätevyydestä ja poikkeuksettomuudesta. Kielenkäyttäjän mentaalisisessä kieliopissa nämä säännöt ovat produktiivisia: hän pystyy tuottamaan rakenteita sisäistämensä sääntöjen avulla (produktiivisuuden käsitteestä ja termin käytön historiasta ks. Kastovsky 1986, 586—597). Sanakirja taas heijastaa mielikuvaa sanoista listana, jossa ei juuri ole yleistettävää kieliopissa esiteltävien fonotaktisten rakennekuvausten lisäksi (Scalise 1986, 1).

Käytännössä kieliopin ja sanakirjan raja ei koskaan ole ollut jyrkkä. Kieliopissa on kuvattu mm. sanojen johtamista ja yhdistämistä, tosin niukasti taivutusmorfologiaan verrattuna. Sanakirjat puolestaan ovat si-

sältäneet ainakin esimerkkilauseista heijastuvaa rakennetietoa. Viime vuosikymmeninä sanakirjan ja kieliopin raja on entisestään hämärtynyt (ks. mm. Välikangas 1986, 490). Esimerkiksi valenssisanakirjat todistavat jyrkän rajan kielioppien ja sanakirjojen välillä kielen olemuksen vastaiseksi. Jotkut tutkijat jopa väittävät, että kieli on yhtä kuin sanasto, sanojen ja niiden yhdistämismahdollisuuksien summa, ja kielioppi ensi sijassa sanastoperäisten yleistysten kuvaus. Yleisemmän, edellisen suhteen päinvastaisen näkemyksen mukaan sanaston tehtävänä on täydentää kielioppia ja lyhentää sääntöjä seuraavien poikkeusten listaa. (Evens et al. 1980, 39.) Leksikon sijoittaminen kielen kuvaukseen on kaikkiaan osoittautunut hankalaksi. Ja vaikka päästäisiinkin yksimielisyyteen leksikon kuvaustavasta ja paikasta teoreettisessa kielioppimallissa, eivät kaikki käytännön sanakirjatyön ongelmat silti ratkeaisi. Käsitys leksikon ja kieliopin suhteista heijastuu kuitenkin sanakirjatyöhön (Lech 1974, 202—210).

1.2. Leksikon asema kielioppimalleissa

Termiä leksikko käytetään vaihtelevasti. Yleisin käytäntö on kutsua leksikoksi — määritelmän epätarkkuus tiedostaen — kieleen varastoituneiden ja vakiintuneiden lekseemien varastoa vastakohtana säännöin luotaville sanoille.

Sanasto on ongelma-alue mm. generatiivisessa teoriassa. Siinä on karkeistaen kaksi käsitystä sananmuodostuksen asemasta: transformatiionaalinen ja leksikaalinen. Transformationalistit (esim. Lees 1960) korostavat kielenkäyttäjän kykyä tuottaa johdoksia ja yhdyssanoja. Näiden katsotaan sisältävän samantapaisia syntaktisia suhteita kuin lauseet ja olevan purettavissa merkityksiin kuten syntaktiset rakenteet. Kompleksisten sanojen syntaktisuudessa on kuitenkin ongelmia. Ensinnäkin sananmuodostussääntöjen produktiivisuus vaihtelee: sitä säätelevät erityyppiset rajoitukset ja siinä on satunnaisilta näyttäviä aukkoja. Toiseksi kompleksisten sanojen merkitys on usein epäodotuksenmukainen.

Erityisesti kompleksisten sanojen merkityksen epäsäännöllisyys antoi sysäyksen TG-teorian toiselle käsitykselle sanojen sijainnista kielen kokonaiskuvauksessa, leksikaaliselle tulkinnalle (esim. Motsch 1977, 183). Vaikka leksikaalinenkin tulkinta mahdollistaa määräsääntöjä, se sijoittaa alkuaan sekä juuret että kompleksiset sanat kieliopista erilliseen leksikkoon. Kuitenkin esimerkiksi Jackendoffin mukaan (1975, 639—671) varsinaiseen leksikkoon kuuluu sanajuurien ohella vain muodostukseltaan tai merkitykseltään epäsäännöllisiä kompleksisia sanoja. Leksikon redundanssisäännöllillä hän taas kuvaa eriasteisen produktiivi-

set sananmuodostusprosessit. Näin äidinkielen puhuja voi tuottaa ja tunnistaa johdoksen, vaikka vain juuri kuuluisi ennalta hänen leksikoonsa. Jackendoff ei kommentoi sitä, että hänen tulkintansa sisältää samoja ongelmia, joista transformationaalista hypoteesia arvosteltiin. Luova redundanssisääntö voi esimerkiksi tuottaa kielessä esiintymättömiä potentiaalisia sanoja. Motsch (1977, 195) ehdottaa, että ei käytettäisi yleisiä sananmuodostussääntöjä vaan uudet kompleksiset sanat tulkitaisiin leksikossa olevien sanojen tai sanaryhmien analogiamallien tuottamiksi. Todella produktiivisten sananmuodostustyyppien yhteydessä Motschinkin mukaan analogiamalliselitys kuitenkin voidaan korvata sananmuodostussäännöllä. Rajanveto on hankalaa. Ilmeisesti Motsch soveltaessaan analogiamallia ajattelee uuden sanan pohjaavaan yksilöitävissä olevaan konkreettiseen malliin; säännön soveltaminen on kyseessä silloin, kun ei voida todistaa yksittäisen mallin vaikutusta. Käytännössä uuden sanan syntyyn useimmiten on vaikuttamassa monta mallisanaa eli koko johdostyyppi. Rajanveto yksittäisen johdoksen, koko johdostyyppin ja sen takana olevan abstraktin ja vaihtelevasti tiedostetun säännön vaikutuksen välillä on hankalaa.

Kuvausmalleissa toistuvat samat ongelmat, vain eri vaiheessa ajan-kohtaistuvina. Keskeisiksi ovat nousseet käsitteet produktiivisuus ja leksikaalistuminen. Käsitys ilmiöiden määritelmäsidoonaisuudesta ja jatkumon luonteesta on vahvistunut. Samat ongelmat tulevat vastaan myös taivutusmorfologiassa ja syntaksissa: vaikka produktiivisuus on niissä leimaavaa, se ei ole ehdotonta; leksikaalistuminen tai idiomaattistuminen taas on niissä harvinaista mutta ei tuntematonta. Jatkumotulkinta on voittanut alaa joko—tai-ajattelulta: esimerkiksi Bybee (1985, 108) sijoittaa yhdyssanat, johdokset ja taivutusmuodot asteikolle, jonka toisessa päässä ovat yhdyssanat, toisessa päässä taivutusmuodot; yhdyssanoilla on vapain muodostus ja leksikaalistunein merkitys, taivutusmuodoilla rajalliset rakennemahdollisuudet ja abstraktein merkitys. Johdokset ovat välimaastoa, jossa taas — kuten muissakin ryhmissä — on oma sisäinen jatkumonsa. Viime aikoina psykolingvistit ovat kiinnostuneet näiden jatkumoiden tutkimisesta. On järjestetty esimerkiksi kokeita, joilla mitataan yksimorfisten ja erityyppisten monimorfisten muotojen hahmottamisen vaatimaa reaktioaikaa (Niemi et al. 1991).

1.3. *Valmiina vai valmistamalla?*

Kielen tuottaja voi sanaa tarvitessaan käyttää valmista sanaa tai luoda uuden. Valmis sana on muodoltaan ja merkitykseltään eriaistaisen läpinäkyvä tai täysin läpinäkyvä. Uudisluomuksen on oltava läpinäky-

vä, jotta vastaanottaja voi tulkita sen oikein. Raja valmiiden johdosten käytön ja uusien luomisen välillä ei ole selvä, kuten jo E. N. Setälä koko morfologian kattavasti esittää (1891, 24): ”Me opimme vanhemmilta ihmisiltä ensinnäkin joukon sanoja ja muotoja, jotka jäävät muistiimme. Mutta samassa me myös näissä muodoissa saamme tyyppejä uusien muotojen muodostamiseksi, niin sanoaksemme tajuttoman kieliopin. Useimmissa tapauksissa emme voi edes sanoa, reproduceraamme jonkun muodon muistista, vai muodostammeko sen ennen oppimiemme sanojen mallin mukaan.” Tuottajan näkökulmasta ovat johtamista pohittaneet mm. Koski ja Räisänen. Koski (1978, 105–106; 1979, 213–214) ottaa lähtökohdaksi derivointitekniikan mutta käsittelee myös johtamisen syiden suhdetta erottamiinsa kahteen johtamislajiin, syntaktiseen ja leksikaaliseen. Syntaktinen eli automaattinen derivointi johtuu ulkoisesta pakosta, lauserakenteen luomista edellytyksistä, ja on verrattavissa sanojen taivuttamiseen. Sille on ominaista, että ehdot ovat määritettävissä, kantana on lekseemi, johtimen tehtävä on aina sama ja kytkentä säännönmukainen. Näin tuotettu johdos on muodoltaan ja merkitykseltään läpinäkyvä. Leksikaalisen derivaation tunnusmerkkinä on erityyppinen fonologinen tai morfologinen läpinäkymättömyys. Koski ei esitä, että leksikaalisen derivaation tuotteet välttämättä olisivat merkitykseltään läpinäkymättömiä, vaikka niiden leksikaalistumistodennäköisyys onkin suurempi kuin syntaktisen derivaation tuotteilla jo siitä syystä, että käsitteen nimeksi luotu johdos toistuu todennäköisesti useammin kuin syntaktisista syistä tekstirakenteen vaatimuksiin tuotettu johdos. Syntaktisessa derivaatiossa Koski painottaa tulkinnan säännöllisyyttä, ei johdosten määrää: jako syntaktiseen ja leksikaaliseen ei hänen mukaansa ole sama kuin jako produktiiviseen ja epäproduktiiviseen johtoon. Kaikkiaankaan raja syntaktisen ja leksikaalisen derivaation välillä ei ole jyrkkä: täysin läpinäkyviä ja tehtävältään taivutusmuotoihin rinnastuvia johdoksia voi olla myös valmiina leksikossa, jonka johdot eivät siis välttämättä ole leksikaalisen derivaation merkitykseltään spesifioituneita tuotteita. Saman kannan esittää Bybee (1985, 128–129).

Räisänen on ottanut lähtökohdakseen derivaatioprosessien motivaation (1988, 12–16) ja erottanut 1) kielenulkoiseen tarpeeseen pohjaavan nimitysfunktion, 2) kertamuodosteita synnyttävän subjektiivisen ilmaisutarpeen ja vaikutusfunktion, 3) syntaktiset syyt, 4) kielenulkoiset atraktiokeskukset ja pyrkimyksen motivoituihin merkkeihin, 5) alueellisen ja murteellisen varioinnin, 6) polysemian ja 7) homonymian. Ensimmäinen tarve tyydytetään tavallisimmin yhdysnomineilla (*asumisjäte, öljypuomi*), harvemmin johdoksilla (*eriyttää, suomettua*), toinen ja kolmas tarve sekä yhdyssanoilla että johdoksilla (*kenkäkevät, (veljeksissä ja) muijaksissa; kori roskia varten > roskakori, huone on korkea >*

huoneen korkeus), neljäs, viides ja kuudes motiivi tuottavat pääasiassa johdoksia (*käännykki*, vrt. *Mielikki*; *holotin*, *höpötin*; *arastua / aristua / arkautua / arkiutua / arkiintua* 'tulla araksi'). Räisänen ei yhdistä mekaanisesti motiiveja ja derivointityyppejä, vaikka joitakin yhteyksiä onkin havaittavissa. Esimerkiksi kohtiin 2 ja 3 luokittuvista motiiveista tuotetut johdotukset tuskin ovat herkkiä vakiintumaan, saati idiomattistumaan; varsinaisesti uutta luovaa derivaatiota edustavaa leksikaalista johtoa olettaisi hyödynnettävän 1. ja 4. kohdan motiiveista jne.

Jyrkkää kahtiajakoa valmiiseen leksikkoon ja produktiivisiin sananmuodostussääntöihin on yleisesti kritisoitu. Laakso kirjoittaa (1990, 11): ”Realistisuuteen ja diakroniseen selitysvoimaisuuteen pyrkivässä kuvauksessa on kuitenkin pakko ottaa huomioon, että leksikko ja derivaatiojärjestelmä puhujien kielitajussa usein limittyvät.” Räisänen korostaa, että johdoksen asemaa leksikon osana ei säätele vain derivaatio-sääntö vaan sanaston koko rakenne, esimerkiksi homonymiaan törmääminen (1986, 16—17). Tätä havainnollistaa esimerkki sananvalinnassa vaikeuksiin joutuneesta kilpa-ajojen selostajasta (TV 29. 9. 1990): ”Tässä rytäkässä ajajan jalka *on poikennut*, äh, *poikkeutunut*, siis *mennyt poikki*.”

1.4. Johdoksen sumeneminen

Monimorfinen, yleisyyskriteerin täyttävä sana kuuluu leksikkoon, jos se ei analysoidu alkutekijöihinsä sananmuodostussääntöjen kautta. Tästä sumenemisesta on käytetty monia nimiä. Leksikaalistuminen on näistä ehkä tavallisin. Termi ei ole yksitulkintainen (ks. esim. Koski 1981, 5—26). Suomen kielen sananmuodostusta käsittelevässä kirjallisuudessa leksikaalistumisella tarkoitetaan yleisimmin monimorfisten sanojen vakiintumista leksikkoon merkityksessä, jota ei voi johtaa osien merkityksestä. Esimerkiksi Hakulinen ja Ojanen (1976, s.v. *leksikaalistuminen*) määrittelevät leksikaalistumisen seuraavasti: ”morfeemi- tai sanaliittojen vakiintuminen pysyväksi siten, että kombinaatio tajutaan jakamattomaksi semanttiseksi kokonaisuudeksi, esim. *luku- ja kirjoitustaito*, *hyvinvointi*, *pahanilmanlintu*, *sanansaattaja*”. Käsitteen pohdinnassa on useammin ajateltu vastaanottajan tulkintaa kuin kielen tuottajan valintaa valmiin sanan ja säännöin luotavan sanan välillä. Räisänen (1988, 18) on ehdottanut Schippania (1984, 95—96) siteeraten, että läpinäkyvyytensä kadottaneita johdoksia kutsuttaisiin idiomattistuneiksi ja termi leksikaalistuminen varattaisiin läpinäkyvän johdoksen vakiintumiselle (ks. myös Fillmore—Kay—O'Connor 1988, 501—511; termiä idiomattistuminen vastaa Leechin (1974, 226—228) termi petrifikaatio, jota

Suomessa on käyttänyt ainakin Vuoriniemi (1979, 247)). Leksikografian kannalta kolmas ryhmä on ongelmallinen, koska leksikaalistuminen on vähintään yhtä tulkinnanvarainen käsite kuin idiomaattistuminen.

Idiomaattistumattomalta johdokselta edellytetään, että kannan ja johtimen suhde on sekä morfologisesti että semanttisesti läpinäkyvä (Karlsson 1983, 263). Läpinäkyvyyttä sinänsä on vaikea yleispätevästi arvioida. Ojanen ja Uotila-Arcelli (1977, 247) yhdistävät morfologisen ja semanttisen läpinäkyvyyden kriteerit ja päätyvät operationaaliseen testiin: läpinäkymättömiä ovat esimerkiksi kaikki deverbaaliset verbijohdokset, joita naiivin kielenkäyttäjän kielitaju ei pysty suoraan yhdistämään etymologiseen kantaan. Vastaavasti on Kangasmaa-Minn (1981, 29–30) esittänyt denominaalisen verbijohdoksen olevan läpinäkymättömän, kun kantanomini lakkaa toimimasta verbinsä argumenttina. Näinkin määritellen päädytään idiomaattistumisen asteittaisuuteen (vrt. *lohe/staa*, *linnu/staa*, *kala/staa* ja *pyy/tää*). Käsite ”naiivin kielenkäyttäjän kielitaju” on hankala, sillä kielenkäyttäjät eroavat kielitajultaan. Kyky nähdä kielessä säännönmukaisuuksia on yhteydessä mm. koulutukseen, motivaatioon ja tilanteeseen (Nyman 1974, 231; Räisänen 1978, 321–340). Selvästi idiomaattistumattomia ja myös leksikaalistumattomia ovat kertakäyttöön luodut johdokset, jotka ovat syntyneet, koska konteksti on vaatinut semanttisen sisällön syntaktiseen määräfunktioon: *aikuistaa* (HS 18. 5. 1991), *demarihtava* (TV 22. 11. 1990), *kohtuullistaa* (TV 9. 12. 1990), *kuvallistua* (HS 27. 5. 1989), *kättilöidä* (HS 28. 4. 1991), *kääköittyä* (US 3. 5. 1991), *laiskuroida* (Turun City-lehti 5/91), *lamainen* (US 4. 5. 1991), *lääkäriys* (HS 29. 10. 1991), *ministeröityä* (US 4. 5. 1991), *ruustinnoitella* (HS 12. 3. 1991) (ks. Kytömäki 1990).

Sekä idiomaattistumisessa että leksikaalistumisessa on kyseessä dia-kroninen prosessi, jonka tuloksen arvioiminen on synkronista. Johdoksen vakiintuminen voi karkeasti jaotellen olla kahdenlaista: 1. Johdos leviää määrämerkityksessä yleiseen käyttöön, sitä aletaan toistella, se vakiintuu sanaston osaksi. 2. Johdokselle kehittyy merkitys, jota ei enää voi johtaa alkutekijöiden merkityksestä. Tällä vakiintumattomien läpinäkyvien, vakiintuneiden läpinäkyvien ja vakiintuneiden läpinäkymättömien johdosten kolmiportaiseksi karkeistetulla asteikolla toisen vaiheen nimenä voisi siis olla leksikaalistuminen, kolmannen idiomaattistuminen.¹ Kaksijakoisessa termistössä (leksikaalistumaton—leksikaalis-

¹ Tämän sukuinen luokitus esiintyy jo Ruoppilan (1933, 46–54) alustuksessa ”Yhdyssanojen ja johdannaisten talteenottamisesta kansankielen sanaston keruussa”. Ruoppila jakaa yhdyssanat ja johdokset ”kiinteihin” (esim. *palokärki*, *sananjalka*, *surkea*, *kielas*, *hankala*, *maisema*) ja ”epäkiinteihin” (*heinätalli*). ”Kiinteissä” on kahtiajako merkitykseltään selviin (=vain leksikaalistuneet) ja merkitykseltään läpinäkymättömiin (=myös idiomaattistuneet). ”Epäkiinteät” vastaavat leksikaalistumattomia johdoksia.

tunut), jossa ei eroteta vakiintumattomia ja vakiintuneita läpinäkyviä johdoksia, leksikaalistunut tarkoittaa samaa kuin kolmiportaisen asteikon termi idiomaattistunut.

Sanakirjoissa johdoksen merkityksen selitys heijastaa sitä, miten leksikaalistuneena tai idiomaattistuneena sana-artikkelin laatija johdosta on pitänyt: Suomen kielen perussanakirjassa idiomaattistuneet selitetään johtamattoman sanan tavoin (ks. esim. *ajatella, ajettua, keskustella*). Vakiintuneet eli leksikaalistuneet mutta vielä läpinäkyvät selitetään niin, että kanta esiintyy parafrasissa (ks. esim. *arkistua, kannustaa, kuoria, kysäistä*). Nykysuomen sanakirjan johdosten jatkumossa erotuu useampia asteita, koska siinä käytetään johto-opin termejä. Idiomaattistuneiksi tulkitut selitetään siinäkin johtamattomien tavoin (ks. esim. *paimentaa, tapella*). Läpinäkyvyyden eri asteet taas ovat seuraavat: 1. Johdoksen kanta esiintyy parafrasissa (ks. esim. *omaksua, rummuttaa*). 2. Saman johdostyyppin parafrasit ovat saman kaavan mukaiset (vrt. esim. *paheksua, pieneksyä, suureksua*). 3. Johdoksen merkityksen selityksessä on johto-opillinen nimike ja merkitysparafraasi (ks. esim. *katsahtaa, pidellä*). 4. Johdoksen selitys koostuu vain johdostyyppin nimestä ja kannasta (ks. esim. *painautua, riuhtaista, rumentua, rummutella*). Viimeksi mainitun ryhmän johdoksissa on vähiten leksikaalistuneita.

Bybeen mukaan selvin syy johdoksen idiomaattistumiseen (”lexical split”) on sanan runsas käyttö (1985, 88—123). Esimerkiksi johdos *siivooja* merkitsee sekä ’sitä joka siivoaa’ että ’sitä joka siivoaa ammatikseen’. Käsite ammattimainen ei sisälly kantaverbin eikä johtimen merkitykseen. Kaikilla vakiintuneilla johdoksilla — samoin yhdyssanoilla — on taipumus idiomaattistua. Kannan ja johdoksen merkityssuhteella on myös osuutensa idiomaattistumiseen. Esimerkiksi suomen deverbaaliset verbijohdokset, joiden johdin muuttaa subjektin roolia, eivät leksikaalisti saati idiomaattistu niin herkästi kuin verbistäjäjohtimilla tuotetut denominaaliset verbit. Näistä ääriesimerkkeinä ovat erisnimikantaiset johdokset (*elvistellä, jurvailla, manuilla, muiluttaa, ramboilla* jne. ks. Kytömäki 1990, 66). Myös fonologinen ero kannan ja johdoksen välillä lisää johdoksen itsenäisyyttä (*arpa > arvata, käsi > käteinen, luoda > loimi* jne.).

Leksikaalistumiseen ja idiomaattistumiseen liittyy myös Schmidtin (1963, 19—29) käyttämä käsitepari aktuaalinen merkitys ja leksikaalinen merkitys. Leksikaalinen merkitys on Schmidtin mukaan sanan kompleksinen sisältö kielisysteemin osana. Se sisältää aktuaaliset merkitykset mahdollisuuksina. Aktuaalinen merkitys on kommunikatiivinen arvo, merkitys määräkontekstissa. Saman aktuaalisen merkityksen toistumi-

sesta voi seurata, että alkuaan täysin läpinäkyvä johdos saa kontekstuaalista merkitystä.² Esimerkiksi sana *hoidokki* merkitsee Nykysuomen sanakirjan mukaan 'hoidettavana olijaa, hoidokasta', 'Lastenkodin, kunnalliskodin, kunnan h. Oppilasasuntolan h:it. Olla h:kina. Vasikat olivat tyttöjen h:keina'. Suomen kielen perussanakirja on supistanut merkityksen muotoon '(jssak laitoksessa t. sairaalassa) hoidettavana olija'. *Hoidokki*-sana tuntuu käytössä rajautuneen tästäkin ja assosioituvan sairauteen tai vanhuuteen, mitä todistaa seuraava esimerkki: "Liisa Paalimäki oikaisee lehtemme toimitusta viime numerossa olleesta 'Itä-Turkuun kaivataan lisää päiväkoteja' -jutusta. Jutussa hänen käyttämäkseen oli pantu sana 'hoidokki'. Paalimäki toteaa, ettei hän lasten päivähoidosta puheen ollen milloinkaan käytä tai ole käyttänyt kyseistä sanaa. Sana 'hoidokki' on jutun tehneen toimittajan kielikukkanen, jota toimitus pyytää vääraan yhteyteen eksyneenä anteeksi." (Turkulainen ilmaisjakelulehti Kulmakunta 2. 2. 1983.) Sana *vaivainen* on mm. Kalle Könkkölän perustaman vaivaisliikkeen nimessä herättänyt ärtymystä eräässä yleisönosastokirjoittajassa: "Miksi vetää näin kamalat nimet esiin meidän vammaisten houkuttelemiseksi vaalikampanjaan. — — En tunne itseäni vaivaiseksi vaikeasta liikuntavammastani huolimatta, koska olen ollut työelämässä 41 vuotta ja hoitanut itseni ja perheeni asiat." (HS 4. 12. 1986.) Kirjoittaja ei rinnasta alkuaan synonyymisiä sanoja *vaiva/inen* ja *vamma/inen* (ks. NS s.v. *vaiva* ja *vamma*), koska *vaivainen*-sanaan on käytössä kehittynyt negatiivisia konnotaatioita (*vaivaistalo* jne.). Viime aikoina sana *vammaisenkin* on nuorten kielessä alkanut esiintyä negatiivisesti leimaavana ("Tää on ihan *vammanen*." Essi Similä (7 v.) epämuotoisesta makeisesta 2. 4. 1991). Eufemismien historia on myös kontekstuaalisista syistä idiomaattistuneiden johdosten historiaa. Aina ei myöskään ole helppo ratkaista, missä sanan varsinainen merkitys päättyy ja ensyklopedinen merkitys alkaa (Aitchison 1987, 49; ks. myös Leechin määritelmä *wolf*-sanasta 1974, 204).

Konnotaatio-käsitteen yhteys kontekstuaaliseen merkitykseen on läheinen ja osin tarkentamaton. Vaikka konnotaatiot ovat yleensä kontekstisidonnaisia, ne ainakin Schippanin mukaan (1984, 155—162) kuuluvat lekseemin merkitykseen. Ne ovat semanttisia, tyylillisiä, emotionaalisia ja arvottavia merkityspiirteitä, jotka antavat tietoa viestin tarkoituksesta ja viestintätilanteesta.

² Pisimmälle vietyinä tämä merkitsee sitä, että jokaisen kielenkäyttäjän sanat eroavat merkitykseltään muiden sanoista. Merkityksiä synnyttää elämäkokemus. Raija Siekistä siteeraten: "Ja taas hän palasi viime aikojen ajatukseensa siitä, että sanoja on vähän, tavattoman vähän, muutama vain, jokaisella ihmisellä, ja että nekin harvenevat vuosien mittaan: lopulta on vain kaksi, yksi. Ja että niiden sanojen taakse mahtuvat sitten kaikki muut sanat." (1991, 57.)

Täysin vailla käytön vaikutusta merkitykseen ovat vain spontaanisti luodut kerralliset johdokset sekä potentiaaliset mutta toteutumattomat johdokset. Niilläkin saattaa johdostyyppinsä edustajina olla tyyllisävynsä (kirjallistyylinen, slangihitava jne.) (Kytömäki 1989, 73; 1990, 62—66). Myös sama lekseemi voi edustaa edellä mainitun jatkumon ääripäitä: Johdos *ajatella* on sekä Nykysuomen sanakirjassa että Suomen kielen perussanakirjassa tulkittu niin idiomaattistuneeksi, että merkitystä 'ajattaa toistuilevasti' ei esitetä. Kuitenkin johdoksen käyttäminen *ajattaa*-teetoverbin frekventatiivina on mahdollista, koska morfologinen motivoituminen on kielitajussa merkittävä tekijä (Räisänen 1986, 157; Vuoriniemi 1979, 247). Tuttu kantasana ja tuttu johdin tekevät uudismuodosteestakin tavallisesti heti ymmärrettävän (Räisänen 1988, 13). Tästä ilmiöstä toteaa Laakso (1990, 12): "Derivaatiojärjestelmä on monien jossain määrin leksikaalistuneidenkin johdosten rinnalla olemassa johdostyyppiä yhdistävänä tekijänä, jonka siteet tosin ovat — sanakoh-taisiin semanttisiin ja pragmaattisiin tekijöihin verraten — piilevät, eivät niin pakottavan voimakkaat kuin esimerkiksi taivutusmorfologisen järjestelmän."

1.5. Idiomaattistuminen, leksikaalistuminen ja produktiivisuus

Leksikaalistuminen ja idiomaattistuminen ovat yhteydessä johdostyyppin produktiivisuuteen (ks. esim. Bybee 1985, 132—135; Kastovsky 1986, 586—594; Rintala 1978, 152—162). Ilmiöiden suhde ei ole mekaaninen; onhan leksikaalistuminen ja vielä selvemmin idiomaattistuminen johdoksen, produktiivisuus taas tyyppin ominaisuus: Teetoverbin derivoiminen on suomen kielessä selvästi produktiivinen prosessi, samoin frekventatiivijohdoksen tuottaminen. Johdostyyppi frekventatiivinen teetoverbi (*maalautella, maksatella*) on tyyppinä produktiivinen, mutta silti siihen morfologisesti kuuluva yksittäinen johdos (esim. *ajatella*) on voinut idiomaattistua. Epäproduktiivisen tyyppin johdokset ovat todennäköisemmin leksikaalistuneita kuin produktiivisen. Produktiivisen tyyppin johdokset voidaan mitä todennäköisimmin tulkita ilman sanakirjaa. Jotkut tutkijat edustavat niin jyrkkää kantaa, että niitä ei saisi olla sanakirjassa (Aronoff 1985, 45). Tämä kanta heijastuu myös Hakulisen ja Karlssonin lauseopista, jossa arvostellaan Nykysuomen sanakirjan tapaa suhtautua produktiivisiin johdostyyppeihin. Syntaktisen derivaation tuottamista johdoksista on jätetty pois vain leksikaalistumattomat MINEN-johtimiset deverbaalit. Monessa suhteessa taivutusmuotoihin rinnastuvia teettojohdoksia on mukana n. 380 siitä huolimatta, että tyyppin merkitys on läpinäkyvä (Kytömäki 1989, 71—73). Jos johdos löytyy

sanakirjasta, se on Aronoffin mukaan luokiteltava leksikaalistuneeksi tai idiomaattistuneeksi. Tämä kanta on käytännössä liian ehdoton: siinä ei oteta huomioon leksikaalistumisen asteittaisuutta eikä leksikaalistumisen ja idiomaattistumisen rajan tulkinnanvaraisuutta. Sama koskee myös toiseen äärimmäisyyteen menevää kantaa, jonka mukaan vain potentiaalisiksi jäävät sanat sekä tilapäismuodosteet eivät vakiintumattomina täytä lekseemin kriteereitä (Fleischer 1983, 19–20). Suurin osa sanakirjoista on sitä paitsi tehty kielimateriaalin pohjalta ilman, että sanakirjan ja kielioppiin sisällytettävien leksikaalisten sääntöjen suhdetta on ollut mahdollista loppuun asti harkita.³

Teoriassa selvältä tuntuva jako lekseemi—ei-lekseemi on käytännössä jatkumo, jonka huomioon ottaminen sanakirjatyössä ei ole ongelmallista. Läpinäkyvien taivutusmuotomaisten verbijohdosten osuus Nykysuomen sanakirjasta Suomen kielen perussanakirjaan tultaessa on vähentynyt. Esimerkiksi teettojohdoksia on Suomen kielen perussanakirjan I osassa n. 30. Olen laskenut mukaan vain ne, joiden merkitysparafraasi on tyyppiä 'antaa tehdä' (en verbejä, joille on annettu vain kausatiivinen merkitys, esimerkiksi *hidastuttaa* par. *hidastaa*, *kangistuttaa* par. *kangistaa*, *koskettaa* 'koskea, hipaista; olla kosketuksissa; vaikuttaa tunteisiin'): *hakkauttaa*, *heitättää*, *hinauttaa*, *hirtättää*, *hoidattaa*, *huollattaa* (ei NS:ssa), *huudattaa*, *iskettää*, *jauhattaa*, *kaadattaa*, *kaivattaa*, *kaivauttaa*, *kampauttaa*, *kannattaa* (myös idiomaattistuneena), *kastattaa*, *katsastuttaa*, *kehityttää*, *kehräyttää*, *keitättää*, *kierrättää*, *kirjoituttaa*, *kiskottaa*, *korjauttaa*, *korotuttaa*, *kruunauttaa*, *kuppauttaa*, *kutsuttaa*, *käskettää*, *käännättää*). Nykysuomen sanakirjassa teettojohdoksia on välillä A—K n. 120 (Kytömäki 1977, 212—213).

1.6. Leksikko ja sanakirja

Käytännön tarpeisiin laadittu yksikielinen yleissanakirjakaan ei ole sama kuin kielen leksikko edellä esitetyssä mielessä. Jos hyväksytään mahdollisimman yleisluonteiset leksikon kuvaussäännöt (esim. Leech 1974, 210), joiden mukaan yhdyssanojen kuvaus on tyyppiä "X joka on teke-

³ Sanakirjoihin vaikuttaa lisäksi kielen ja kielentutkimuksen kehitysvaihe. Käyttöesimerkkien puuttuminen ei estänyt esimerkiksi Lönnrotia kirjaamasta ja kirjauttamasta apulaisillaan Suomalais-Ruotsalaiseen Sanakirjaan (1866—1880) sekä potentiaalisia että moniaskelisia läpinäkyviä johdoksia. Mukana ovat esimerkiksi seuraavat *emäntä*-kantaiset verbit: *emäntää* v. 'vara värdinna', *emännellä* v. fr. (*emäntää*) 'vara i värdinnans ställe, sköta en husmoders äliggande, förestå hushållet', *emäntyä* v. subj. (*emäntää*) 'bli värdinna', *emännöittää* v. 'förse med värdinna', *emännöittyä* v. subj. (*emännöittää*) 'få värdinna', *emännöitä* v. 'hushålla som värdinna, förrätta en värdinnans sysslor, sköta en husmoders äligganden; vara i värdinnans ställe'. Sekä NS:ssa että PS:ssa on vain johdos *emännöidä*.

misissä Y:n kanssa” tai denominaalisten verbien merkitys tyyppiä ”ilmaista kannan tarkoitteeseen liittyvää”, näitä sääntöjä tuskin voi hyödyntää sanakirjassa. Sana *taskuvaras* on vakiintunut merkitsemään ’henkilöä, joka tungoksessa tms. varastaa (arvo)esineitä toisten taskuista’ (NS) ja *taskulaskin* ’taskuun mahtuvaa eli pientä laskinta’ (US 80). Sanat otetaan sanakirjaan näissä merkityksissä siitä huolimatta, että esimerkiksi *taskulaskin* voi tekstiilitehtaassa laskea taskuja. Vielä Nyky-suomen sanakirjassa verbi *jänistää* esiintyy sekä merkityksessä ’pyydystää jäniksiä’ että merkityksessä ’pelätä’. Suomen kielen perussanakirjasta on ensimmäinen merkitys jätetty pois. Kaptatiivinen tulkinta laukeaa tarvittaessa käyttöyhteydessä, esimerkiksi lauseessa *Hirvestäminen on suosittumpaa kuin jänistäminen*.

Sanakirja kertoo kieliyhteisön sopimuksista, joten siihen ei oteta potentiaalisia sanoja. Todella esiintyviäkin karsitaan. Monimorfisten sanojen karsinnassa tulee eteen kysymys kieliopin ja sanakirjan työnjaosta. Teorioita monimorfisten sanojen, myös johdosten, asemasta kielen kuvauksessa voidaan hyödyntää ja soveltaa, vaikka käytännön sanakirja ei olekaan sama kuin leksikko. Kaksi periaatetta nousee ylitse muiden. 1) Jos johdos kuuluu produktiiviseen, muodostukseltaan ja merkitykseltään säännölliseen johdostyyppiin, sen edustajia ei tarvitse luetella sanakirjassa. Ja kääntäen: 2) Jos yleisyyskriteerin täyttävä johdos on muodostukseltaan tai merkitykseltään epäsäännöllinen, se kuuluu sanakirjaan. Ongelmalliseksi periaatteiden soveltamisen tekee se, että kyseessä ovat osin kriteerisidonnaiset jatkumoilmiöt, joiden suhde on limittäinen: produktiivisuus on tyyppin, leksikaalistuminen tai idiomaattistuminen johdoksen ominaisuus. Lisäksi johtaminen on aina synkronista, mutta kielen eri-ikäisiä johdoksia voidaan tarkastella myös kehityksen ja muutoksen näkökulmasta, mikä heijastuu sanakirjaan.

Sanakirjatyössä on ratkaistava niin monia ongelmia (ks. esim. Hartmann 1983; Svensén 1987), että johto-opin päähuomioinen tarkastelu tuskin on mahdollista. Valintakriteerien pitää kuitenkin olla selkeät ja tarkoituksenmukaiset. Johdosten valinnassa painavat ainakin yleisyys, mistä useimmiten seuraa leksikaalistuminen, sekä muodon poikkeuksellisuus ja merkityksen epäsäännöllisyys eli idiomaattisuus.

2. Käytäntöä

2.1. Aineiston esittely

Suomen kielen perussanakirjan I osassa (A—K) on n. 2500 INEN-johtimista adjektiivia (*aiheellinen, arvollinen, hopeainen, karhumainen, ita-*

liankielinen jne.). Tarkastelen seuraavassa niistä edelleen derivoituja kausatiiviverbejä (esim. *aiheellistaa*) ja vastaavia intransitiivisia muutosverbejä (esim. *aiheellistua*). Raja INEN-johtimisten adjektiivien, joista edellä on esimerkkejä, ja substantiivien (esim. *aikuinen, ammattilainen, ihminen*) välillä on häilyvä ja osin keinotekoinen. Olen keskittynyt selvästi adjektiivikantaisiin kausatiivi- ja muutosverbeihin ja jättänyt substantiivisten INEN-nominien verbijohdokset pois pysähtymättä pohtimaan rajatapauksia.

Suurin osa aineistoni INEN-adjektiiveista (n. 1460) on yhdysperäisiä: *alaikäinen, alkukielinen, ammattitaitoinen, amerikansuomalainen, antisosiaalinen, avokaulainen, biokemiallinen, edestakainen, edistysmielinen, epäisänmaallinen, eriluonteinen, eväjalkainen, esihistoriallinen, esiintymiskykyinen, hajamielinen, hintatietoinen, hoikkavyötäröinen, joulunpunainen, joutavanpäiväinen, kissankokoinen, kokopäiväinen, kukka-aiheinen* jne. Esimerkkejä kannaltaan yhdistämättömistä INEN-adjektiiveista ovat *alituinen, alueellinen, ammattimainen, arjalainen, babylonialainen, diktatorinen, eestiläinen, eristeinen, etäinen, fasisiinen, haitallinen, heppoinen, jättiläismäinen, katoavainen, keulimmainen, korosteinen, kosmeettinen, kupurainen* jne. Raja adjektiivikannaltaan yhdysperäisten verbien ja muiden välillä on sekin määritelmäkysymys, johon tässä ei ole tarpeen puuttua. Olen laskenut yhdysperäisiin adjektiivikantoihin mm. kaikki *avo-, bio-, edes-, epä-, eri-, esi-*alkuiset sanat, joiden jälkiosa on itsenäinen sana.

Perussanakirjan I osan lähes 2500 INEN-adjektiivista esiintyy kausatiivi- tai muutosjohdos alle 80:stä. Sekä aiheutus- että muutosverbi on seuraavista n. 40 kannasta: *abstrakti(nen), aiheellinen, aikainen, aineellinen, ajankohtainen, aktiivinen, aktuaalinen, allerginen, amatillinen, arkipäiväinen, automaattinen, banaali(nen), byrokraattinen, demokraattinen, ehdollinen, erilainen, eroottinen, esineellinen, harmoninen, havainnollinen, henkinen, humaninen, inhimillinen, itsenäinen, järkipерäinen, kaksinkertainen, kanoninen, kansainvälinen, kansanvaltainen, kaupallinen, -kertainen, kolminkertainen, koneellinen, konkreettinen, kotimainen, krooninen, kyseenalainen, käytännöllinen.*

Lisäksi mukana on aiheutus- ja muutosverbejä, joille ei ole INEN-kantaa: *aineist/aa, -ua, esineist/ää, -yä, koneist/aa, -ua, kaupungist/aa, -ua.* Nämä voidaan tulkita joko substantiivikannoista *ainee-, esinee-* jne. johdinyhtymällä I-sTA(-U) derivoituiksi tai INEN-johtimisten mallin mukaisten mutta kielessä esiintymättömien adjektiivien **aineinen, *esineinen* TA(-U)-johtimisiksi edelleenjohdoksiksi. Joka tapauksessa niitä synnyttää analogia.

Seuraavat kausatiivijohdokset ovat vailla muutosparikkia: *ajanmu- kaistaa, ajantasaistaa, elollistaa, ensisijaistaa, entistää, etusijaistaa, for-*

maalistaa, helppotajuistaa, homogeenistaa, ideaalista, ikuistaa, johdonmukaistaa, julkistaa, järjestelmällistää, kaavamaistaa, kansantajuistaa, käsitteellistää, individuaalista, kriminaalista, kaltaistaa, keväistää, kunnallistaa. Näiden 22 kausatiivijohdoksen lisäksi esiintyy samaa rakennemallia noudattavia, joilla ei ole INEN-johtimista kantaa: *enimmäistää, ennallistaa, immuunistaa, järkeistää, kojeistaa*.

Mukana on myös muutosjohdoksia ilman kausatiivista parikkia: *amerikkalaistaa, arkistaa, eurooppalaistaa, fossiilistaa, globaalistaa, harvinaistaa, huokoistaa, ihmismäistä, institutionaalistaa, kaksikielistyä, kaupunkilaistaa, keski-ikäistä, keskiluokkaistaa, kielteistä*. Näiden 14 adjektiivikantaisen ohella esiintyvät mm. muutosjohdot *autoistaa* (*autoinen), *esineistää* (*esineinen), *kojeistaa* (*kojeinen), *konttoristaa* (*konttorinen), joita ei ole vielä Nykysuomen sanakirjassa. Viime aikojen kielenkäytöstä olen tavannut lisäksi seuraavat NS:sta puuttuvat johdot: *kortistaa* ('Suomi on jo varsin kortistunut maa.' TV 22. 1. 91), *neidistää* ('Sun mielestä suomalainen mies on neidistynyt.' TV 24. 11. 89), *radioistaa* ja *televisioistaa* ('Se /nuoriso/ on jo täysin radioistunut ja televisioistunut.' TS 31. 3. 1990), *roskakalaistaa* ('Tämä on seurausta pienten järvien ns. roskakalaistumisesta.' Yleisradio 31. 3. 90), *sokeristaa* ('Hiilihydraatteja voidaan nimittää potilaiden parissa tehtävässä valistustyössä sokeristuviksi ruoka-aineiksi.' (Kielikello 1/91) (ks. myös Itkonen 1983, 160).

2.2. Johdostyyppien rajoitukset

Adjektiivityypin *aikainen/arkipäiväinen* kausatiiviset edelleenjohdot *aikaistaa/arkipäiväistää* ja niiden U-johtimiset muutosjohdot *aikaistaa/arkipäiväistä* edustavat derivaatiota, jolla ei ensi katsomalta näytä olevan rajoituksia. Johdostyyppi kuuluisi näin kielioppiin, jossa olisi sääntö: INEN-johtimisesta adjektiivista voidaan derivoida TA-johtiminen kausatiivi 'aiheuttaa, että objekti tulee olemaan kannan kaltainen' ja tästä U-johtiminen muutosverbi 'subjekti alkaa olla kannan ilmaise-man kaltainen'. Vain ne johdot, jotka olisivat muodostukseltaan epä-säännöllisiä tai merkitykseltään ennustamattomia, kuuluisivat sanakirjaan.

Fonologisia ja morfologisia rajoituksia ei kyseisillä johdostyypeillä olekaan. Joidenkin yksittäisten adjektiivien johdot puuttuvat muunlaisten rakennerajoitusten takia. Kieltohakuisista adjektiiveista *hääppöinen* ja *kaksinen* ei derivoida kausatiiveja **hääppöistää*, **kaksistaa* tai muutosjohdot **hääppöistää*, **kaksistaa*. Tendenssi esiintyä liitepartikkelillisena estää *joltinen*-adjektiivin edelleenjohdot **joltistaa/aa*,

-ua. Ekvatiivadjektiiveja *arvoinen, korkuinen* jne. ei myöskään ilman vertailukohdetta voi käyttää edelleenjohdosten kantana.

Enemmän kyseisillä verbijohdostyypeillä on semanttisia rajoituksia. Esimerkiksi adjektiivien *aivosyntyinen, flanellinen, kristallinen, koiraspuolinen* ja *kuolevainen* ilmaisema ominaisuus on joko—tai-tyyppinen (ks. Hakanen 1973, 34—37), eikä edelleenjohdoksia **aivosyntyist/ää, -yä* jne. siksi esiinny. Se että osasta kantoja esiintyy vain aiheutusverbi, osasta muutosverbi selittyy aiheutettavuus-piirteen avulla. Aiheutusverbiä käytetään vain kannasta, jonka ilmaisema ominaisuus on aiheutettavissa: kasvi voi *harvinaistua*, mutta sitä ei voi **harvinaistaa*, joku voi *herttaistua*, mutta ketään ei voi **herttaistaa*, työntekijä voi *yli-ikäistyä* (TV 25. 3. 91), mutta häntä ei voi **yli-ikäistää*. Tahallista aiheuttamista edellyttävistä verbeistä taas ei käytetä muutosjohdosta. Esimerkiksi seuraavat muutosjohdokset puuttuvat perussanakirjasta, vaikka siinä on samankaltainen aiheutusverbi: *ajanmukaistua, ensisijaistua, entistyä, helppotajuistua, kriminaalistua* ja *kunnallistua*. Merkitykseltään passiivisina, vaikka eivät automatiivisina (termeistä ks. Kulonen-Korhonen 1985, 290—308) nämä verbit tosin olisivat mahdollisia, mutta niiden esiintyminen on siinä määrin harvinaisempaa kuin vastaavien kausatiivijohdosten, että ne ovat jääneet sanakirjan ulkopuolelle. Myöskään sen tyyppin arvioivista tai vahvistavista adjektiiveista kuin esimerkiksi *kohtalainen* ja *hitonmoinen* ei aiheutus- ja muutosjohdoksia käytetä.

Osa potentiaalisista aiheutus- ja muutosjohdoksista on tarpeettomia, koska sama sisältö ilmaistaan toisin, joko muulla verbillä tai parafrasilla: **alisteist/aa, -ua (alist/aa, -ua)*, **aukinaist/aa, -ua (avata, avautua)*, **homeist/aa, -ua (homehuttaa ja homehtua)*, **jäist/ää, -yä (jäädyyttää, jäät/ää, -yä)*, **krapulaist/aa, -ua (aiheuttaa/saada krapula tjs.)*, **kumaraist/aa, -ua (pain/aa, -ua kumaraan)*, **kuormitteist/aa, -ua (kuormittaa, -ua)*; **kuraist/aa, -ua (kurata, kurast/aa, -ua)*, **kurtuist/aa, -ua (kurtist/aa, -ua)*; huonetta ei **ikkunallisteta* tai venettä **kajuutallisteta* vaan niihin tehdään *ikkunat* tai *kajuutta*, kokousta ei **joulukuisteta* tai **kuukausittaiteta* vaan *sovitaan joulukuussa* tai *kuukausittain pidettäväksi*, vierasta ei kehoteta **kotoistamaan* oloaan vaan *tekemään olonsa kotoisaksi, olemaan kuin kotonaan*. Tähdellä merkityt verbit eivät silti varsinaisesti ole kielenvastaisia. Ilmaisuvaihtoehtojen välillä ei myöskään ole täydellistä synonymiaa. Johdokset **hoksaavautua* ja **huolehtivaistua* olisivat mahdollisia ja merkitsisivät pikemminkin 'tulla tai muuttua hoksaavemmaksi ja huolehtivammaksi' kuin 'alkaa hoksata ja huolehtia'. Esimerkkejä vastaavista rekursiivisista ketjuista ovat vaikkapa johdokset *häiriköidä (häiritä > häirikkö > häiriköidä)*, *lihavoitua* (Turun City-lehti 5/91) (*liha > lihava > lihavoitua*) ja *menoilla* (HS 25. 5. 1991) (*mene- > meno- > menoilla*). Kyseessä on

myös tyylin valinta. Arvioidessaan Isoa ruotsalais-suomalaista sanakirjaa Pulkkinen kiinnittää huomiota johdosten tyyliin. ”Tuoreiksi ja fenestrisen makuisiksi” hän toteaa esimerkiksi johdokset *autoistua*, *eläimellistyä* ja *naisvaltaistua*, mutta epäilee ilmauksen *bilda familj* suomennoksen *perheellistyä* luontevuutta (1983, 119). (*Perheellistyä*-johdoksen sopimattomuus piilee oikeastaan siinä, että siitä puuttuu *bilda familj* -ilmauksen aktiivisuuspiirre.)

2.3. Karsinnan syitä

Produktiivisen johdostyyppin läpinäkyvät johdokset karsitaan sanakirjasta. Lisäksi johtimen tuoma merkityslisä yleensä vähenee derivaatioaskelittain ja johtimen funktio on askel askelelta selvempi (ks. Uotila-Arcelli—Ojanen 1977, 261). Suomen kielen ilmaisumahdollisuuksia esittelevässä Lönnrotin sanakirjassa ei karsintatendenssi vielä vaikuta, vaan esimerkiksi deverbaalisia aiheutus- ja teettoverbejä on yli 6000 ja L-johdimisia muodoltaan frekventatiivisia verbejä jo A—J-alkuisissa yli 2200. Nykysuomen sanakirjassa derivaatioaskelittainen karsiutumisen näky: esimerkiksi L-johtimisia deverbaaliverbejä on n. 2800 (*astella*, *laulella*, *vedellä* jne.), niiden U-TTA-johtimisia aiheutus- tai teettojohdoksia vain n. 40, useimmat idiomaattistuneista kannoista derivoituja (*asteluttaa*, *jaloitteluttaa*, *suuteluttaa*, *tappeluttaa*, *voimisteluttaa*). HTA-johtimisia momentaaniverbejä on n. 610 (*heilahtaa*, *käännähtää*, *liikahtaa*), johdinyhtymällä HTA-U-TTA tuotettuja kausatiiviverbejä n. 300 (*heilahduttaa*, *käännähdyttää*, *liikahduttaa*), näiden frekventatiivijohdoksia (johdinyhtymä HTA-U-TTA-L) vain muutama (*vavahdutella*, *vilahdutella*, *värähdytellä*).

Vielä selvempää on karsinta Suomen kielen perussanakirjasta. Vaikka suomen kieli sietää esimerkiksi rekursiivista johtoa toisin kuin viro (Kasik 1989, 87), on perussanakirjasta jätetty pois moniaskeleisiä johdoksia, joilla on rakenteeltaan yksinkertaisempi merkitysvastine. Esimerkiksi ketjua *arkinen* > *arkistaa* > *arkistua* voi jatkaa kausatiiviverbillä *arkistuttaa* (teoriassa pitemmällekin **arkistuttaa* jne.). Nykysuomen sanakirjassa on n. 50 INEN-adjektiivi+TA-U-TTA-tyypin verbiä (*havainnollistuttaa*, *ikuistuttaa*, *kansallistuttaa*, *kunnallistuttaa*, *käytännöllistyyttää* jne.). Perussanakirjan I osassa niitä on vain yksi, *itsenäistyyttää* par. ’itsenäistää’, jonka mukaantulon selittänee muutosjohdoksen *itsenäistyä* yleisyys (sijaluku Suomen kielen taajuussanakirjassa 7844).

Moniin semanttisiin ja funktionaalisiin ryhmiin jakautuvia INEN-loppuisia adjektiiveja (LLINEN- ja MAINEN-johtimisten osalta ks. Rintala 1976, 189; 1980, 212—228, 302—315) on sanakirjassa huomatta-

vasti vähemmän kuin niiden potentiaalisia kantoja. Vielä vähemmän on INEN-johtimisten adjektiivien aiheutus- ja muutosverbijohdoksia. Verbit *suolaistua* tai *äitipuolimaistua* ovat sanakirjassa tarpeettomia, jos tunnetaan sanojen *suolainen* tai *äitipuolimainen* merkitys, mikä puolestaan on selvä, jos se on johdettavissa sanojen *suola/äitipuoli* merkityksestä (ks. Bybee 1985, 88). Tarkasteltavien aiheutus- ja muutosjohdosten karsitumistodennäköisyyttä lisää kanta-adjektiivin yhdyssanus: Vaikka myös yhdyssanakantaisista INEN-adjektiiveista voidaan derivoida aiheutus- ja muutosverbejä (*jokaviikkoinen* > *jokaviikkoist/aa, -ua, jäykkäliikkeinen* > *jäykkäliikkeist/ää, -yä, kullanhohtoinen* > *kullanhohtoist/aa, -ua*), näiden päätyminen sanakirjaan on epätodennäköisempää kuin yhdistämättömistä sanoista derivoitujen. Tilastollisesti päteviä päätelmiä ei aineistoni perusteella voi tehdä, mutta suuntaa antavaa on, että Suomen kielen perussanakirjan kaikkiaan n. 1460 yhdysperäisestä INEN-adjektiivista vain 19:stä (eli joka 73:nneestä) on mukana aiheutus- ja/tai muutosjohdos. Kannat ovat *ajankohtainen, arkipäiväinen, järkiperäinen, kaksinkertainen, kansanvaltainen, kansainvälinen, -kertainen, kolminkertainen, kyseenalainen; ajanmukainen, ajantasainen, ensisijainen, etusijainen, helppotajuinen, johdonmukainen, kansantajuinen, kaksikielinen, keski-ikäinen ja keskiluokkainen*. Vastaavia verbijohdoksia on derivoitu joka 18:nneestä yhdistämättömästä INEN-adjektiivista (n. 1000 / n. 55). Yhdyssanakantaisten verbijohdosten vähäisemmys liittyy monta askelta käsittävien johdosten yleiseen karsintaan, mikä taas perustuu johdosten askel askelelta lisääntyvään läpinäkyvyyteen — ja myös askel askelelta vähenevään esiintymistodennäköisyyteen.

2.4. Miksi sanakirjassa on läpinäkyviä johdoksia?

Se että Suomen kielen perussanakirjassa on vain harvoja INEN-adjektiiveista derivoituja kausatiivi- ja muutosverbejä, ei selity derivaation rajoituksista. Rajoituksia on vähän. Johtomahdollisuus onkin selvä ja johdokset ovat läpinäkyviä. Mukana olevien johdosten parafraasit ovat lähes poikkeuksetta tyyppiä 'tehdä kannan kaltaiseksi', 'muuttua kannan kaltaiseksi', esim. *ammattillistaa* 'tehdä ammatiksi, ammattimaiseksi', *ammattillistua* 'muuttua ammatiksi, ammattimaiseksi', *kaupallistaa* 'tehdä kaupallise(mma)ksi', *kaupallistua* 'tulla kaupallise(mma)ksi'. Osan merkitys selitetään synonyymeilla, usein suomenkielinen vierassanalla tai päinvastoin, esim. *individuaalistaa* 'yksilöllistää', *kansanvaltaistaa* 'tehdä kansanvaltaise(mma)ksi, demokratisoida, demokraattistaa', *kansanvaltaistua* 'tulla kansanvaltaise(mma)ksi, demokratisoitua,

demokraattistua'. Silloin kun johdosverbien rinnalla ei ole vastaavaa INEN-adjektiivia, selitys poikkeaa kaavasta, esim. *enimmäistää* 'lisätä, suurentaa, huipentaa enimmäismäärään t. -arvoon, maksimoida', *ennallistaa* 'saattaa ennalleen, entistää', *kojeistaa* 'varustaa kojeilla, instrumentoida'. Yhteys kantaan on kuitenkin selvä. Herääkin kysymys, miksi sanakirjassa lainkaan on mukana *aikaistaa/aikaistua* -tyyppin verbejä.

Yhtenä syynä produktiivisesti tuotetun johdoksen päätymiseen sanakirjaan on yleisyys (PS, V). Mitä tavallisempi sana on kyseessä, sitä tärkeämpää on sen löytyminen sanakirjasta. Niinpä perussanakirjassa ovat verbit *amerikkalaistua* ja *eurooppalaistua*, mutta eivät *euralaistua* tai *kemiläistyä* (ks. Pulkkinen arvio *tAr*-johtimisten nominien tarpeellisuudesta PS:ssa, 1991, 57). Mukana ovat myös omina hakusanoinaan *kaksinkertaist/aa, -ua* ja *kolminkertaist/aa, -ua*, mutta ei johdoksia *kahdeksan-* tai *kuusinkertaistaa* tai vastaavia muutosverbejä. Ne sisältyvät hakumuotoihin *-kertaistaa* ja *-kertaistua*.

Sanan yleisyys liittyy käsitteenmuodostukseen: tiheä käyttötarve implikoi käsitteistymistä. Pohdiskellessaan yhdyssanan ja johdoksen ja niiden syntaktisten parafrasien eroja Brekle (1975, 27) toteaa pääeroksi sen, että syntaktiselle konstruktiolle on ominaista kontekstisidonnaisuus ja merkityksen yksittäisyys, kun taas kompleksisen sanan merkitys on yleinen, yleistettävä. Kielenkäyttäjien valtaosalla on mielikuva siitä, mitä *amerikkalaistuminen* merkitsee: se on muutakin kuin 'muuttua amerikkalaiseksi'. Sen sijaan *euralaistuminen* tai *kemiläistuminen* merkitsee valtaosalle kielenkäyttäjistä vain 'Euraan tai Kemiin kotiutumista'.

Toinen syy produktiivista derivaatiomallia noudattavan johdoksen päätymiseen sanakirjaan onkin idiomaattistuminen tai sen esiaste leksi-kaalistuminen. Tämä taas liittyy ilmiöön, josta leksikografit käyttävät ilmausta "hakeutuminen määräyhteyteen" (puhelinkeskustelu Suomen kielen perussanakirjan päätoimittajan Risto Haaran kanssa 19. 3. 1991). Nykysuomen sanakirjassa on johdos *syyllistyä*, ei kausatiiviverbiä *syyllistää*, jota ei ole myöskään vuoden 1980 Uudissanastossa. Mitä ilmeisimmin johdos tulee olemaan Suomen kielen perussanakirjassa, niin yleisesti viime vuosina on ollut esillä milloin minkin ryhmän *syyllistäminen*. *Syyllistäminen* ei merkitse vain 'tehdä joku syylliseksi', vaan merkitys on spesifimpi 'saada joku tuntemaan itsensä (aiheettakin) syylliseksi'.

Idiomaattistumisen erikoistapaus on johdoksen termistyminen (PS, V), josta seuraavassa muutamia perussanakirjan esimerkkejä: *ehdollistaa* (vars. psyk.) 'tehdä ehdolliseksi, määrähdo(i)sta riippuvaksi', *kaltaistaa* (vars. tilastollisissa tutkimuksissa:) 'tehdä samankaltaiseksi, samanlaiseksi', *keväistää* 'nopeuttaa erikoiskäsittelyllä kasvin kehittymistä, vars. itämistä ja kukintaa'. Vihjeen termistymisestä antaa usein joh-

doksen merkityksen vertaaminen kantana olevan INEN-adjektiivin merkitykseen. *Keväinen* merkitsee 'kevään aikainen, keväälle ominainen', *ehdollinen* '(vain) määräehdoin voimassa oleva t. tapahtuva, ehdon sisältävä'. Myös johdoksen syntaktisessa käytössä kantaan verrattuna voi olla erikoisuuksia: esimerkiksi *kaltainen*-adjektiivia ei käytetä ilman genetiivillä ilmaistavaa vertailukohtaa, mikä tekee *kaltaistaa*-johdoksen poikkeukselliseksi, antaa vihjeen sen termimäisyydestä.

Osa johdoksista on otettu mukaan muistuttamaan suomen kielen rakennemahdollisuuksista. Esimerkiksi verbit *enimmäistää* (PS) ja *vähimmäistää* (US 80) korvaavat vierasperäiset *maksimoida* ja *minimoida*. Perussanakirjan esittelemä *etusijaistaa* 'asettaa etusijalle' voisi korvata tiedekielessä laajakäyttöisen verbin *preferoida*. Johdokset *ajankohtaistaa* ja *ajankohtaistua* korvaavat vierasperäiset verbit *aktuaalistaa* ja *aktuaalistua*.

Johdoksilla on koko ajan yhteys johdostyyppiinsä: derivaation tehtävänä on sekä muodostaa uusia lekseemejä että motivoida jo olemassa olevia (Laakso 1990, 12–14). Johdostyyppien käyttöä edistämään, toimimaan tyyppin malleina sanaa omakielistämättä, lienee otettu mukaan johdot *allergist/aa, -ua* 'allergisoi/da, -tua', *automaattist/aa, -ua* 'tehdä automaattiseksi, automatisoida' ja 'muuttua a:ksi, automatisoitua', *demokraattist/aa, -ua* 'demokratisoi/da, -tua', *harmonist/aa, -ua* 'harmonisoi/da, -tua'. INEN-adjektiivikantaisia aiheutus- ja muutosverbejä propagoimalla yritetään vähentää muodostukseltaan epäsäännöllisiä johdoksia. Esimerkiksi *tragisoida*-verbin (US 11. 4. 1991) tilalle sopisi rakenteeltaan selkeämpi *traagistaa*. Uudismuodosteet edustavat johdostyyppiä jopa paremmin kuin vakiintuneet. Mitä useammin johdos toistuu, sitä himmeämmäksi sen rakenne käy, vaikka johdos ei varsinaisesti idiomaattistuisikaan. Esimerkiksi Breklen mukaan (1975, 27) vakiintuneet ja läpinäkyvyytensä kadottaneet yhdyssanat ja johdot eivät edusta niin hyvin kompleksisia sanoja kuin spontaanit muodosteet, joiden taustalla olevat muodostusprosessit vielä näkyvät. Myöskään Bybeen mukaan (1988, 123) yleinen johdos ei toimi mallina kovinkaan hyvin; harvoin esiintyvillä morfologisesti kompleksisilla yksiköillä on vahvemmat siteet kantaan ja toisiinsa, eli ne saavat kielenkäyttäjän analysoimaan muotoa ja soveltamaan mallia itsekin. Tämä ei tarkoita, että mahdollisimman monien produktiivista tyyppiä edustavien harvinaisten johdosten paikka silti olisi sanakirjassa. Se että mukana on muutamia edustajia sen sijaan, että koko tyyppi katsottaisiin kuuluvaksi kielioppiin, seuraa siitä, että leksikografi menee varmuuden vuoksi vähän kieliopin alueelle, koska raja kieliopin ja leksikon välillä on tulkinnallinen. Johdosten *afrikkalaistaa* (HS 21. 6. 89), *berliiniläistyä* (US 11. 4. 1991), *fysyistyä* (HS 8. 12. 1989), *henkilökohtaistaa* (HS 25. 12. 1990), *järjellis-*

tyä (HS 10. 4. 90), *kaksinapaistua* (US 10. 6. 1991), *kohtuullistaa* (TV 9. 12. 1990), *kuvallistaa* (HS 27. 5. 1989), *lillanilaistaa* (HS 13. 1. 1990), *saatanallistaa* (HS 5. 1. 1990), *tunkkaistaa* (HS 3. 3. 1990), *valkokaukuisistaa* (HS 2. 10. 1990) ja *äidinkielistyä* (HS 16. 3. 1991) merkitys on selvä ilman sanakirjaakin. Kuitenkin ne maistuvat ensikertaisilta ja juuri siksi kiinnittävät huomiota ja aktivoivat hyödyntämään derivaatiokauvaa. Kyseessä ovat tekstistrategian valintaan ja lauserakenteen vaatimukseen tuotetut johdokset, joilla on oma tyyliarvonsa (ks. Räisänen 1988, 13–14). Joskus kirjoittaja panee erityistyylin vihjeeksi — turhaan — lainausmerkit (”*elokuvallistaa*” US 12. 4. 1991, ”*luonnollistaa*” Nais-tutkimus 1/1991) tai ilmaisee muulla tavoin tiedostavansa sanan tyylin: ”Suomessa siirryttiin — tää on varsin kauhee suomalainen sana — *arvopaperistuneeseen* kauteen — —” (Jaakko Lassila TV 31. 5. 1991).

3. Lopuksi

Olen artikkelissani rajoittunut yksikieliseen sanakirjaan. Suomen ja jonkin muun kielen välisen sanakirjan koostamisessa on johdosten mukaan ottamiselle osin muut kriteerit: johdoksia on punnittava myös toisen kielen ilmaiserakenteita vasten ja on yritettävä välttää valinnan mielivaltaisuutta (ks. esim. Lehtinen 1985, 370; Tommola 1983, 258).

Yhden esimerkin, johdosketjun *arkinen* > *arkistaa* > *arkistua* (tai *arkinen* > *arkistaa/arkistua*), avulla olen pohtinut kieliopin ja sanakirjan suhdetta. Kyseisestä derivaatiosta voidaan laatia kielioppiin sääntö: syntaktisesti vapaista INEN-johtimisista adjektiiveista on derivoitavissa TA-johtiminen kausatiiviverbi, mikäli kannan ilmaisema ominaisuus on aiheutettavissa, ja TA-U-/TU-johdinaineksinen muutosverbi. Muutosverbin merkitys on passiivinen, jos sitä edeltävänä vaiheena on aiheutusverbi, ja automatiivinen, mikäli muutos johtuu määrättekijöistä mutta ei ole aiheutettavissa. Tällöin derivaatioketjusta puuttuu kausatiivivaihe. Olettaen että nämä yleistyksen kielikokemukseen pohjaavina olisivat suomalaisen tuottaja-tulkitsijan sisäisessä kieliopissa, sanakirjassa ei tarvittaisi kyseisen johdostyyppin edustajia. Olen edellä etsinyt joitakin selityksiä siihen, miksi niitä kuitenkin on mukana.

Leksikon käsite on epätarkka. Yksittäisen kielenkäyttäjän jonkinhetkisestä leksikosta ehkä voitaisiin teoriasta johdettuja periaatteita soveltaen vielä sopia. Sanakirjan pitää kuitenkin edustaa koko kieliyhteisön leksikkoa, jonka rajat ovat epäselvemmät.

Kaikkiaan leksikko on kielen teoriakuvan yksi osa, sanakirja taas kielenkäytön dokumentti ja apuneuvo. Läpinäkyvien ja produktiivisesti tuotettujen johdosten mukanaolo selittyikin kielen käytön avulla. Joh-

doksen yleisyys, suomenkielisen vastineen tarjoaminen vierassanalle, johdostyyppin edustaminen, johdoksen erityismerkitys, jota aiheuttaa hakeutuminen määräyhteyksiin, termistyminen ja idiomaattistuminen ovat kielen käyttöön ja kieliyhteisön elämään liittyviä asioita, yleistäen: pragmatiikkaa. Leksikon kuvaamisen laatuksena on teoreettinen johdonmukaisuus ja yleistävyys, sanakirjan laadun määrää lisäksi käytännöllisyys ja toimivuus. Näin ollen on parempi, että mukana on muutama johdos liikaa kuin liian vähän.

LÄHTEET JA LYHENTEET

- AITCHISON, JEAN 1987: *Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon*. Oxford.
- ARONOFF, MARK 1985: *Word Formation in Generative Grammar*. Linguistic Inquiry Monographs. Ed. by SAMUEL JAN KEYSER. Third printing. Massachusetts.
- BREKLE, HERBERT E. 1975: *Zur Stellung der Wortbildung in der Grammatik*. Flexion und Wortbildung. Akten der Indogermanischen Gesellschaft. Regensburg 9.—14. September 1973. Herausgeben von HELMUT RIX. Wiesbaden.
- BYBEE, JOAN 1985: *Morphology: A Study of the relation between meaning and form*. Typological studies in language. Amsterdam/Philadelphia.
- EVENS, MARTHA W.—LITOWITZ, BONNIE E.—MARKOWITZ, JUDITH A.—SMITH, RAOUL N.—WERNER, OSWALD 1980: *Lexical-Semantic Relations: A Comparative Survey*. Current Inquiry into Language and Linguistics 34. Ed. by ANTHONY L. VANEK. Alberta.
- FILLMORE, CHARLES J.—KAY, PAUL—O'CONNOR, MARY CATHERINE 1988: Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions: The Case of let alone. *Language* 64. Baltimore.
- FLEISCHER, WOLFGANG 1983: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. 5. p. Leipzig.
- HAKANEN, AIMO 1973: *Adjektiivien vastakohtasuhteet suomen kielessä*. Forssa.
- HAKULINEN, AULI—KARLSSON, FRED 1979: *Nykysuomen lauseoppia*. Jyväskylä.
- HAKULINEN, AULI—OJANEN, JUSSI 1976: *Kielitieteen ja fonetiikan termistöä*. Helsinki.
- HARTMANN, R. R. K. (ed.) 1983: *Lexicography: Principles and Practice*. London.
- ITKONEN, TERHO 1983: Terveystävän teoksen uusintapainos. *Virtittäjä*.
- JACKENDOFF, RAY 1975: Morphological and Semantic Regularities in the Lexicon. *Language* 51. Baltimore.
- KANGASMAA-MINN, EEVA 1981: *Derivaatiopuun pudonniset*. Sananmuodostuksen ongelmia. Seminaari Seilissä 3.—4. 9. 1981. Turku.
- KARLSSON, FRED 1983: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. Juva.
- KASIK, REET 1989: Eestin ja suomen verbinjohto. *Sananjalka* 31.
- KASTOVSKY, DIETER 1986: *The problem of productivity in word formation*. Modular approaches to morphology. Ed. by GEERT E. BOOIJ and JAAP VAN MARLE. Amsterdam.
- KOSKI, MAUNO 1978: *Suomen sananjohdon perustyyppit*. Papers from the Conference on General Linguistics. Seili 24.—25. 8. 1978. Turku.
- 1979: Suomen (i)kko-johdosten semantiikkaa. *Sanomia*. Juhlakirja Eeva Kangasmaa-Minnin 60-vuotispäiväksi 14. 4. 1979. Turku.
- 1981: *Mitä leksikaalistuminen on?* Sananmuodostuksen ongelmia. Seminaari Seilissä 3.—4. 9. 1981. Turku.
- KULONEN-KORHONEN, ULLA 1985: Deverbaalisten U-johdosten semantiikkaa. *Virtittäjä*.

- KYTÖMÄKI, LEENA 1977: *Suomen verbijohdosten generointia*. Licensiaatintyö. Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos. Turku.
- 1989: Teetoverbit: johdon ja taivutuksen välimaastoa. *Sananjalka* 31.
- 1990: Nominikantaisten verbijohdosten rakennemalleja. *Sananjalka* 32.
- LAAKSO, JOHANNA 1990: *Translatiivinen verbinjohdin NE itämerensuomalaisissa kielissä*. Helsinki.
- LEECH, GEOFFREY 1974: *Semantics*. Harmondsworth.
- LEES, ROBERT B. 1966: *Grammar of English Nominalizations*. The Hague.
- LEHTINEN, RAIJA 1985: Uusi suomalais-englantilainen sanakirja. *Virittäjä*.
- LYONS, JOHN B. (ed.) 1970: *New Horizons in Linguistics*. Harmondsworth.
- LÖNNROT, ELIAS 1866—1880: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja I-II*. Kolmas, manulmenetelmällä jäljennetty painos. Porvoo 1958.
- OJANEN, JUSSI—UOTILA-ARCELLI, EEVA 1977: Suomen kielen frekventatiivi- ja momentaaniverbien derivaatio. *Virittäjä*.
- MOTSCH, WOLFGANG 1970: Analyse von Komposita mit zwei nominalen Elementen. *Progress in Linguistics*. Ed. by MANFRED BIERWISCH and KARL E. HEIDOLPH. The Hague.
- NIEMI, JUSSI—LAINE, MATTI—KOIVUSELKÄ-SALLINEN, PÄIVI 1991: *Sanat mielessä: suomen monimorfeemisten sanojen tunnistamisesta*. Esitelmä 18. Kielitieteen päivillä Joensuussa 9.—10. 5. 1991. Ohjelma ja esitelmien tiivistelmät. Joensuu.
- NS = *Nyky-suomen sanakirja I—VI*. Porvoo 1951—1961.
- NYMAN, MARTTI 1974: Synkronisen rekonstruoinnin rajat. *Virittäjä*.
- PS = *Suomen kielen perussanakirja*. Ensimmäinen osa. A—K. Helsinki 1990.
- PULKKINEN, PAAVO 1983: Sanakirjajättiläinen valmistumassa. *Virittäjä*.
- 1991: Uusi perussanakirja ilmestymässä. *Virittäjä*.
- RINTALA, PÄIVI 1976: Suomen nominikantaiset mainen-johdokset. *Virittäjä*.
- 1978: Sananjohdon produktiivisuudesta ja sen rajoituksista nykysuomessa. *Rakenteita*. Juhlakirja Osmo Ikolan 60-vuotispäiväksi 6. 2. 1978. Turku.
- 1980: Adjektiivisten llinen-johdosten semantiikkaa ja syntaksia. *Virittäjä*.
- RÄISÄNEN, ALPO 1978: Kantasanan ja johdoksen suhteesta. *Virittäjä*.
- 1986: Sananmuodostus ja konteksti. *Virittäjä*.
- 1988: *Suomen kielen u-johtimiset verbit*. Helsinki.
- RUOPPILA, VEIKKO 1933: Yhdys sanojen ja johdannaisten talteenottamisesta kansankielen sanaston keruussa. *Virittäjä*.
- Sananjalka*. Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Turku.
- SAUKKONEN, PAULI—HAIPUS, MARJATTA—NIEMIKORPI, ANTERO—SULKALA, HELENA 1979: *Suomen kielen taajuussanasto*. Porvoo.
- SCALISE, SERGIO 1986: *Generative Morphology*. Studies in Generative Grammar 18. Dordrecht. 2. edition. (1. 1984).
- SCHIPPAN, THEA 1984: *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig.
- SCHMIDT, WILHELM 1963: *Lexikalische und aktuelle Bedeutung*. Ein Beitrag zur Theorie der Wortbedeutung. Schriften zur Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, nr. 7. Berlin.
- SETÄLÄ, E. N. 1891: *Nykyaikuisen kielentutkimuksen periaatteista*. Porvoo.
- SIEKKINEN, RAIJA 1991: *Kuinka rakkaus syntyy*. Keuruu.
- SVENSEN, BO 1987: *Handbok i lexikografi*. Principer och metoder i ordboksarbetet. Stockholm.
- TOMMOLA, HANNU 1983: Parempi myöhään . . . eli havaintoja venäläis-suomalaisesta sanakirjasta. *Virittäjä*.
- US = *Uudissanasto 80*. Toimitannut Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen kielitoimisto. Porvoo 1979.
- Virittäjä*. Kotikielen Seuran aikakauslehti. Helsinki.
- VUORINIEMI, JORMA 1979: *Kommentti Jaakko Sivulan esitelmään Leksikografian ajankohtaisia näkymiä*. Suomen kielitiede 1980-luvun kynnyksellä. Symposium Turussa 30. 11.—1. 12. 1979. Turku.
- VÄLIKANGAS, OLLI 1986: *Kunnianhimoinen sanakirja*. *Virittäjä*.

LEENA KYTÖMÄKI: *The place and status of derivatives*

The article deals with the status of derivative lexemes in a monolingual dictionary. I first summarize the criteria which have been suggested for resolving the problem of morphologically complex lexemes, lying somewhere between the grammar and the lexicon, and the rules whereby they are formed. I take the example of a particular derivational pattern, which in terms of generally accepted placement rules belongs along with its products in the grammar, but which in the new Suomen kielen perussanakirja (*Dictionary of Finnish*) (Part I, 1990) has nevertheless been included in the lexicon. The purpose of the article is to demonstrate that the general notion of a language as an entity with clearcut boundaries differs from that of language as constantly changing and as bound up with use.

At first glance, the division of labour between the dictionary and the grammar seems clear: the former lists the lexemes of the language, the latter describes the rules according to which they combine to form phrases, clauses, sentences, and texts. The notion that the rules of phonology, inflectional morphology and syntax belong in the grammar is derived from the assumption that these rules are universal and without exception. The dictionary, on the other hand, reflects the idea of the lexicon of a language as an enumerative list, with no generalizations to add to the description of phonotactic structures contained in the grammar.

In practice, the boundary between grammar and lexicon has never been this sharp; the grammar has described the rules according to which lexemes are derived and compounded, although with less extensive coverage than the inflectional morphology, while dictionaries have offered structural information at least in the form of phrases and sentences given as examples of usage. In recent decades the boundary between grammar and dictionary has become further obscured. The lexicon is a problem at least in generative theory, in which there are roughly speaking two approaches to the status of word-formation: the transformational and the lexicalist. In these descriptive models the same problems recur, merely at different stages. The central concepts are those lexicalization and productivity. In the literature dealing with word-formation in Finnish, 'lexicalization' usually refers to the process whereby a multimorphemic item becomes established in the lexicon in a sense which cannot be deduced from the meanings of its component parts. Räisänen, quoting Schippan, has suggested that the process whereby derivative lexemes lose their semantic transparency should be called 'idiomatization', reserving the term 'lexicalization' for items which enter the lexicon but remain transparent. The most common reason for idiomatization is the frequent use of an item. The semantic relationship between the stem and the derived form also plays a role. In Finnish, for instance, deverbal verbal derivatives are not idiomatized as easily as denominal items derived by means of verbal derivative suffixes. Another factor which plays a part in lexicalization and idiomatization is the productivity of the derivational pattern.

The division into lexeme—non-lexeme, which theoretically seems so clear, actually constitutes as continuum is not always easy to take into account in lexicographical practice. The proportion of transparent, quasi-inflectional verbal derivatives is lower in the Perussanakirja than it was in the Nykysuomen sanakirja; transparent derivatives formed by productive suffixes have been considerably reduced. Nevertheless many of them are still included; in the article, I consider why this is so, taking a particular derivative chain, *arkinen* > *arkistaa* > *arkistua* or *arkininen* > *arkistaa/arkistua* as an example.

Part I of the Perussanakirja (A—K) includes some 2500 adjectives derived by the suffix *-inen* (*aiheellinen*, *karhumainen* etc.); of these, a majority have a compound as their base (*hintatietoinen*, *italiankielinen* etc.). Of these 2500 *-inen* adjectives, less than 80 enter into further derivation, forming verbs with a causative meaning or describing a changed state. Some forty bases enter into derived forms expressing both causation and change, the other forty one or the other.

The derivational chain *arkininen* > *arkistaa* > *arkistua* represents a derivational type with no phonological or morphological restrictions. Syntactic restrictions occur: for instance, such verbs cannot be derived from negatively-oriented adjectives such as *hääppöinen*, *kaksinen*. The semantic restrictions are obvious; a causative verb can be derived only from an adjective describing a property which can in fact be caused. Verbs implying deliberate causation do not enter into derivatives with a meaning of change. Verbal derivatives which in themselves may be possible are not needed if another form is available for that meaning (e.g. *homehtua* — **homeistua*). The derivative and a paraphrase may also be distinguished stylistically: compare *muuttua huolehtivaksi* — **huolehtivaistua*.

Why, then, are such derivative verbs included in the dictionary at all? The reasons include the following: 1) the prevalence of a derivative and its established conceptual status

(*eurooppalaistua* but not *euralaistua*); 2) the consequent institutionalization of the lexeme, possibly involving idiomatization or terminological status (*kaltaistaa, keväistää*); 3) the desire to remind users of the structural resources of Finnish (*enimmäistää* 'maksimoida'), and 4) offering a model; certain derivative neologisms (*allergistaa, demokraattistaa*) represent their derivational type even better than those already established.

The lexicon is one component of the theoretical description of a language; the function of a dictionary, on the other hand, is to both record and support language usage. In describing the lexicon of a language, appropriate qualitative criteria are consistency and generalizability; a dictionary should also be practical and easy to use. Thus it is better for a dictionary to include a few derivatives too many than too few.

